

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ՑԵՍՈՒԹԻՒՆ

Թերթելով հաշոց և վրաց մատենագիրներ՝ մեծագույն մասը, մենք քաղեցինք Բորչալուի գաւառին վերաբերեալ պատմական տեղեկութիւնները, որոնց ամենաչնչին մասն է վերաբերում ժողովրդի կուտուրակսն պարզացման, այնպէս որ այս նիւթերով անհնարին է գաւառիս բնակիչների կուտուրական զարգացման մասին մի աղօտ զաղափար անգամ կազմել: Նիւթերի մեծ մասը պատերազմների և հերոսների նկարագրութիւններ են, միմեանցից բոլորովին անկախ, անկապ պատմուած: Ուստի և մենք աշխատեցինք կազմել գէթ այս, քաղաքական ասպարէզում նշանաւոր դարձած տոհմերի, հարստութեան, սլատովութիւնը, բաց աչստեղ էլ մեծ դժուարութիւնների պատահեցանք, որովհետեւ նշանաւոր անցքերի, անձերի մէջ բաւական մեծ անջրպետ է մնում. մատենագիրները չէին են նշանաւոր անցքերն ու անձնաւորութիւնները, բաց նրանց չափողութեան վրայ ոչ մի ուշադրութիւն չեն դարձրել: Ստիպուած աշխատեցանք գոնէ տալ Գուգարաց բղբշխութեան, Կիւրիկեան թագաւորութեան և Սպասալարների տոհմի սլատովութիւնը, իսկ մնացած ղէպքերը, որոնք առաւելապէս վերաբերում են գաւառիս բնակիչների ուրիշ տեղեր և կամ ուրիշ երկիրներից այստեղ գաղթելուն, որպէս ազգաբնակչութեան շարժման գործօններ, տեղաւորեցինք ազգաբնակչութեան բաժնում, ուր և կը պատմենք այն մի քանի մելիքական տների մասին, որոնք առաջնորդել են ժողովուրդներին գաղթելիս և միառժամանակ կառավարել են նրանց հաստատուելուց յետոյ:

Իսկ ինչ վերաբերում է եկեղեցու և մանաւանդ Սանահնի և Հաղբատի վանքերի կառարած կրօնական, հասարակական դերին, այդ ամփոփի կերպով կը տանք վանքերի նկարագրութիւնից յետոյ:

ԳՈՒԳԱՐԱՑ ԲԵՆՃԻՍՈՒԹԻՒՆ

Բորչալուի գաւառին վերաբերեալ ամենահին տեղեկութիւնները, բացի մի քանի հատ ու կտոր անցքերից, չեն անցնում Հաշոց Վաղարշակ թագաւորի (148—127) ժամանակից և առաւելապէս վերաբերում են Գուգարաց բղբշխութեան:

Մովսէս Խորենացու ասելով Վաղարշակ թագաւորը բաժանել է

Գուգարքը Ջարալի որդիներից յառաջացած Գուշարի և սրա սերունդների մէջ, Գուգարքի հարաւային մասը՝ Տաշիրը (Լօռին) տուել է Գուշարի սերունդներին, Ջաւախքի կէսը, Կանգարքը, Կողքը, Ծորը, Ձորը մինչև Հնարակերտ ամրոցը՝ իրեն Գուշարին, հիւսիսային և արեւմտա—հիւսիսային մասը (Որդահան, Կղարջք, Թռեղք և Ջաւախքի կէսը)՝ յանձնել է Վրաստանի կառավարիչ Միհրդատին, տալով նրան Բգեշխ Գուգարաց տիտղոսը։ Եւ որովհետեւ Գուգարքը կազմում էր Հայաստանի հիւսիսային սամանային նահանգը, և իբր ճանապարհ էր ծառայում թէ հիւսիսից հարաւ և թէ հարաւից հիւսիս գաղթող ժողովուրդների՝ ուստի և Գուգարաց բգեշխը, միւս երեք բգեշխների հետ միասին, սահմանակալ զօրապետ և թագաւորի խորհրդարանի «բարձերէց», «գահերէց» անդամը դարձաւ, ինչպէս վկայում են Ագաթանգեղոս (82թ. գլ.) և Բիւզանդ. (Գ. 10)։

Արտաշէս Ա (127—114) ժամանակ Գուգարաց բգեշխի իշխանութիւնն աւելի մեծացաւ, որովհետեւ Արտաշէսը իւր Արտաշատահ գուստրը տուեց «Միհրդատայ ումեմն, վրաց բգեշխի մեծի... և հաւատայ սմա զկողմնակալութիւն հիւսիսային լերանցն և Պոնտոս ծովու» *)։

Միհրդատից յետոյ յայտնի չէ, թէ ով է կարգւում Գուգարաց բգեշխ, որովհետեւ Արտաշէս Բ-ի թագաւորութեան (85—131) պատմութիւնը շատ թերի է, և հաջու օտար մատենագիրների ասածները միմեանց անհամապատասխան։ Նոյն իսկ վրաց «Քարթլիս Ցխովրէբան» նկարագրելով Փարնաջում թագաւորի պատերազմները Տաշիրում, ուր ասպատանած էին վրաց էրիստաւները և հայերից էլ օգնութիւն էին ստացել. ոչ մի խօսք չի ասում Գուգարաց բգեշխի մասին։ Միւսնոյն լուծութիւնը պահպանւում է այս բգեշխի մասին, երբ Արտաշէս Բ-ը (65—85) ջարդելով վրաց Փարսման թագաւորի զօրքերը, տիրում է մինչև Կուր գետը, առնում է Ծոնդան (Ջաւախքում), բնակեցնում այնտեղ քաջ մարդիկ և վերակոչում է «Քաջաց տուն»։ Միայն Արտաշէս Բ. ժամանակ, երբ Սմբատ Բագրատունին կրկին տիրապետում է այս կողմերին, Գուգարքի բգեշխ և սահմանակալ զօրապետ նշանակւում է թագաւորի որդի Զարեհը. և որովհետեւ սա վատ պատերազմող էր, ուստի վրաց Քարձամ թագաւորն ասպատակեցնում է նրա հպատակներին, և Զարեհին բռնելով բանտարկում է։ Բայց Արտաւազդ, Տիրան և Սմբատ բգեշխները միասին չարձակւում են վրաց վրաց և ազատում Զարեհին բանտից և զերութիւնից **):

Քարթլիս Ցխովրէբայում այս միւսնոյն անցքը այս կերպ է

*) Մովսէս Խոր.

**) Խոր. Բ. Դիրք. գլ. ԾԳ.

պատմում. Հռովմէացիները և պարսից մէջ ծագած պատերազմի ժամանակ հայոց զօրքը, թագաւորի երկու որդիների և Սմբատի հետ պատերազմում էին պարսից դէմ: Վրացիներն ու օսերը բազմացրին իրենց յարձակումները ի միաս հայաստանի, Արտաշան թագաւորը հաւաքեց իւր մնացած զինուորները և յանձնելով իւր որդի Զարենին ուղարկեց վրացիների դէմ: Սրանք և սրանց դաշնակից օսերը դնացիին նրան պատահելու Քաւախքում. պատերազմեցին նրանց հետ, Զարենը չաղթուեց, փախաւ, զօրքը ցրուեց. նրանց հետեցին մինչև հայաստանի սահմանը: Զարենը, թագաւորի որդին, գերուեց Յիւլճի ափին: Օսերը կամենում էին նրան սպանել, իբր վրէժխնդրութիւն իրենց թագաւորների արեան, բայց վրացիներն ազատեցին նրա կեանքը, իրենց սահմանները նրանով վերադնելու համար. և նրան Դարիսայան ամրոցում բանտարկած պահեցին: Հայերը պարսից պատերազմով զբաղուած լինելով՝ չկարողացան վրէժխնդիր լինել: Բայց երեք տարուց յետոյ Սմբատ Բիւրիտեանը թագաւորի երկու որդիների, Արտավազ և Տիգրանի հետ և հայաստանի բոլոր զօրքով դուրս եկան պատերազմի: Վրաստանի թագաւորները հրամայեցին փախչել ամուր քաղաքները, հայերը բանակ դրին Խրիալէթում և ոկսեցին բանակեցել: Վրացիները դաշն կապեցին, վերադարձրին գերի արբայրողուն, դաշնակից դառան և խոստացան Արտաշանի անունով և պատկերով զբրամ կտրել: Իսկ հայերը վերադարձրին Ծուռդան, Քաւախէթը, և մի բանի ուրիշ ամրութիւններ *):

Սրանից յետոյ էլ պատմութիւնը յոււժ Գուգարաց բղեշխնեքի մասին մինչև 321 թուականը, երբ Տրդատ թագաւորը հայաստանը բաժանելով չորս զինուորական շրջանի, Հիւսիսայինը յանձնեց վրաց թագաւոր Միհրանին, որի որդին ամուսնացած էր լւր դստեր հետ: Սա միաժամանակ և կրում էր բղեշխ Գուգարաց կոչումը և առաջնորդում հայոց Հիւսիսային բանակը: Եւ երբ Տրդատի մահից յետոյ Հռովմէացւոց Անտիոքոս զօրապետն եկաւ հայաստան Տրդատի որդի Խոսրով Բ. թագաւորացնելու, (344 թ.). նա վերահաստատեց Միհրանին վրաց թագաւոր և բղեշխ Գուգարաց, առաջնորդ Հիւսիսային բանակի: Այս Միհրանը, որ ս. Նունէի քարոզութեամբ բնդունել էր քրիստոնէութիւն (318 թ.), մեռաւ այն պատերազմում, որ նա վարեց հայաստան խուժող հոների և Ալանների դէմ՝ որոնք մինչև Վաղարշապատ հասան, բայց կարճ միջոցում յետ քշուեցան: Միհրանի փոխարէն Հիւսիսային բանակի առաջնորդ և Գուգարաց բղեշխ կարգուեց Դարջոյ Մալխազունին կամ Դարջոյ Մալխաս Խորխոռունին **).

* Brosset o. o. եր. 71.

**) Մ. Խոր. Գիրք Գ. գլ. Թ.

Այս տանից էր Մանասյ Խորխոռունին, որ Ձորոց իշխան Գորութի և ուրիշների հետ 336 թ. ուղեկցեց Յուսիկ կաթողիկոսին Կեսարիա ¹⁾։ Յայտնի չէ, թե այս Գործոյ Մալխազունի բղեշխը, թե մի ուրիշն էր, որ Արշակ Բ. Թագաւորութեան (364—382) միջոցին ապստամբուեց, որի պատճառով և Մուշեղ զորապետը յարձակուելով նրա վրայ՝ բռնեց նրան, գլխատեց և արու գաւակներին կոտորեց, իսկ կանանց և աղջիկներին գերի տարաւ, պատանդներ առաւ և մնացածներին հպատակեցրեց, ²⁾

Այնուհետեւ մինչև Ե. դարը չենք պատահում Գուգարաց բղեշխների, միայն Վարդանանց պատերազմի ժամանակ հանդէս է գալիս Աշուշա բղեշխը, «այս խելացի և խորհրդակալն» ³⁾։

Սա հրաւիրեց ս. Մեսրոպին վերացնելու Տաշիրում տարածուած կռապաշտութիւնը, և նա գալով (424 թ.) արմատախիլ արաւ չարիքը և երկրի հոգատարութիւնը յանձնեց Սամուէլ եպիսկոպոսին։ Հայոց նախարարների և վրաց ու Աղուանից Թագաւորների հետ Աշուշա բղեշխն էլ կանչուեց Յազկերտ Բ-ի մօտ. և սա էր նախարարներին խորհուրդ տալիս, որ երեսանց ուրանան քրիստոնէութիւնը, որպէս զի կարողանան հալոննիք վերագառնալ և պաշտպանել անտէր ժողովուրդը։ Բայց երբ նախարարները նրա խորհուրդին հետեւելով վերադարձան, Յազկերտ Բ թոյլ չրտուեց նրան, ինչպէս և վրաց ու Աղուանից Թագաւորներին, վերագառնալ և պահեց իւր մօտ ⁴⁾։

Եւ երբ 455 թուին նա իրաւունք ստացաւ վերագառնալու, մեծամեծ ընծաներ տալով կարողացաւ վերցնել իւր հետ իւր փեսայակից հմայեակ Մամիկոնեանի (Վարդանի եղբոր) Վահան, Վասակ և Սրտաշէս որդիներին, որոնց Վասակը Պարսկաստան էր ուղարկել, որ. պէս մահապարտի որդիներ մահուան դատապարտելու։ Աշուշան բերեց նրանց Գուգարք և յանձնեց նրանց մօր, Ձուիկին, որ ապրում էր իրենց մօտ. նրա քոյր՝ Անուշիւամը՝ Աշուշայի կինն էր։

Հաւանականօրէն Աշուշայի մահից յետոյ վրաց Վախթանգ Դուրգասլանը (446—499) իւր Թագաւորութեան վերջին օրերում բաժանելով Վրաստանը իւր որդիների և էրիստանների մէջ՝ վերացրեց Գուգարաց բղեշխութիւնը՝ տալով ձամշվիլդէն՝ էրիստաւ Ագաբկազին, Կարթլքը՝ Արտաւազին, Ծունդան՝ Նազարին ⁵⁾։

Այնուհետեւ այս նահանգը, ենթարկուելով վրաց իշխանութեան, կռաւարուեց մի քանի էրիստաններով, մինչև որ արաբացիները

¹⁾ Յիւլ. գ. Գ. Գ. Թ. Թ.

²⁾ Յիւլ. գ. Գ. Ե. Գ. Թ. Թ.

³⁾ Ղազար. Վեն. 165.

⁴⁾ Ղազար Փարբ. եր. 191.

⁵⁾ Brosset o. c. Ip. 200.

տիրապետելով Հայաստանին և Վրաստանին, տիրեցին և՛ Գուգարքը։ Այս ժամանակուանից մինչև Ժ դարը Գուգարքը մի առանձին իշխանութիւն, մի առանձին միութիւն չկազմեց, այլ որպէս ենթակայ երբեմն վրաց, երբեմն արաբացւոց, երբեմն հայոց, նա նոյն այդ երկիրներին վիճակն ունեցաւ, միայն երբեմնապէս տեղի ունեցան մի քանի նշանաւոր անցքեր, որոնք հարկ ենք համարում չիշել ժամանակագրական կարգով, որովհետեւ հէնց այս անցքերն էլ ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս Գուգարքը բազմաթիւ ապստամբութիւններով ձգտում էր մի անկախ իշխանութիւն կազմելու, որին և հասաւ Կիւրիկեան թագաւորութեամբ։ Արդ՝ 782 թուին Սմբատ Բագրատունու որդիները մաքրեցին արաբներից նախ Տաշիրն ու Օշոցը և ապա հայկական այլ դաւառներ, բայց շուտով այս բոլորն էլ նորից ընկան արաբացիների տիրապետութեան տակ, և ենթարկուեցան բազմաթիւ արշաւանքներին և անողորմ կոտորածների։ Սրանցից պէտք է չիշել Բուղայի արշաւանքը 850 թուին, որ ահագին աւերումներ և կոտորածներ գործելուց յետոյ, բազմաթիւ գերիների հետ Բաղդատ տարաւ Սեորդեաց Ստեփանոս Կոնին, որ քրիստոնէութիւնը չուբանալու համար՝ նահատակուեց բանտում 854 թուին։

Սչնուհետեւ Հայաստանի հետ Գուգարքն էլ հարկ էր վճարում Բաղդատի ամիրապետին։ Գուգարքի հիւսիսային մասը՝ Կղարջքը, Քաւախքը, Թաեղքը, Կանգարքի, Ծորոփորի մի մասը և առհասարակ Դերեզ գետի ձախ կողմն ընկած երկիրները իրենց վրայ դրուած հարկը չանձնում էին Թիֆլիսի ամիրային։ Կողբոփորը, Հաւանականօրէն ընկնում էր Գանձակի ամիրայի շրջանում, իսկ Տաշիրը, Ձորոփորը և Արդահանը ենթարկւում էին Հայաստանի ամիրային, որ Դուլին էր նստում։

Այս ժամանակներում Բագրատունիք հետզհետէ զօրացան, և շատ երկրներ ձեռք բերին, որոնց մէջ և Տաքն ու Գուգարքի մի մասը։ Այս ցեղից մինը ամուսնացաւ Վախթանգ Ղուրդասլան թագաւորի դստեր հետ և սրա սերունդն ստացաւ բացի Տաքի հիւսիսային մասից, նաև Գուգարքից Կղարջքը, Քաւախքը և Թաեղքը (Թրիալէթը)։ Այս ցեղը հետզհետէ զօրանալով տուեց շատ նշանաւոր մարդիկ և նոյն իսկ թագաւորներ, որոնցից առաջինն եղաւ Սշոտ I, որ բարձրացաւ վրաց զահը 787 թուին։

Նոյն բաղդին արժանացան Բագրատունիք և Հայաստանում, Սշոտ Ա. (885 թուին) հիմնելով Բագրատունեաց Հարստութիւնը, նուաճեց նաև Գուգարքը։

889 թուին մեռաւ Սշոտ թագաւորը, և նրա Սմբատ որդին, որ դեռ ճամշկիլդէումն էր գտնուում, Գուգարքի վրայ կառավարիչ նշանակեց

Գնթուենանց ցեղից Վասակ և Աշոտ եղբայրներին և ինքը վերադարձաւ, գահ բարձրանալու:

896 թուին Ատրպատականի կառավարիչ Օշինը Ուտիով անցնելով ամէն կերպ աշխատեց Գուգարքի բնակիչներին ապստամբեցնել Սմբատ Թագաւորի դէմ, Բայց սրանք չեն թարկուելով նրա ներշնչումներին՝ ինքեանք հաւաքուեցան անմատչելի ամրոցներ, որպէսզի սրանով ստիպէին Օշինին թողնել երկիրը: Նա պաշարեց Ջաւախքում Տմոկվի և Կվէլի բերդերը, բայց անյաջող. Ուստի Օշինը վերադարձաւ Վանանդ (Կարսի գաւառակը):

899 թուին Օշինը նորից եկաւ Թիֆլիս և այստեղից Գուգարքի վրայով անցաւ Ջիրակ:

Այս ժամանակ Օշինը յարձակուեց Սևորդեաց նահապետ Դէորդի վրայ և նրան անպատրաստ գտնելով՝ գերեց իւր Արուէս եղբոր հետ, տարաւ Փայտակարան, ուր նրանց նահատակեց քրիստոնէութիւնը չուրանալու պատճառով:

Օշինի մահից յետոյ Ատրպատականի ամիրայ դարձաւ նրա եղբայր Յուսուփը, որ թշնամանալով Սմբատ Թագաւորի հետ՝ 902 թուին անցկացաւ Փայտակարանով և Ուտիով Տաշիր՝ Տաշրուտափ. ¹⁾ Սմբատը լսելով այս մասին՝ բռնեց Տաշիրի և Աշոցի նեղ անցքերը ²⁾ արեւելեան կողմից, սակայն Յուսուփը տեղեկանալով այդ մասին, շտապեց անցնել հարաւ-արեւմտեան կողմից և մտաւ Ջիրակայ դաշտը:

904 թուին հայաստան արշաւեց Աբխազաց Կոստանդին Թագաւորը և տիրեց Գուգարքին, բայց հայոց և Վրաց զօրքից յաղթուեց և դերի ընկաւ:

907 թուին Սմբատ Թագաւորը հանգիստ ապրում էր Տաշիրում, երբ մի քանի հայ նախարարներ, վրաց Ատրներսէհ Թագաւորի հետ նրա դէմ դաւադրութիւն կազմեցին և մարդ ուղարկեցին նրան ըսպանելու, բայց Թագաւորն այդ իմանալով ուղևորուեց Ջիրակ, և քարդեց ու ցրուեց դաւադիրներին: Զուտով Յուսուփը նորից մտաւ հայաստան և Սմբատ Թագաւորն իրեններից թողնուած, 909 թուին իւր զօրքով անցաւ Գուգարք, Օձուն գիւղը և ապա Թագնուեց Կղարջքի անմատչելի այրերում ³⁾, Յուսուփը վերադարձաւ Դուին, վերցրեց իւր հետ Յովհաննէս կաթողիկոսին, իսկ Սմբատ Թագաւորը Գուգարքից անցաւ Ջիրակ:

910 թուին հայոց Յովհաննէս կաթողիկոսը կարողացաւ փախչել Յուսուփի մօտից Եղուանից երկրով Գուգարք, ուր և երկար ապրեց, հաւանականօրէն Օձուն և Երզուկ գիւղերում:

¹⁾ Տաշրուտափն այժմ Ջիլդի է կոչուում:

²⁾ Հաւանականօրէն այժմեան Ղարաբեյլիսու և Դվալի անցքերը:

³⁾ Ասողիկ եր. 112.

Այս միջոցներում Սմբատը հաւաքեց իրեն հաւատարիմ մնացած նախարարներին, և իւր որդիների առաջնորդութեամբ ուղարկեց Յուսուպի վրայ: Սմբատի հետ միացաւ և Սևորդեայ ցեղը, բայց հէնց առաջին կռոււմ Սևորդեանք դաւաճանեցին թագաւորին և իրենք յանձնեցին Յուսուպի ձեռքը իրենց առաջնորդ՝ Սուշեղ արքայորդուն:

911 թուին Յուսուպը զօրք ուղարկեց Տաշիրը և Կանգարքը աստղատակելու: Ի վերջոյ Յուսուպի կռիւը Սմբատի հետ վերջացաւ նրանով, որ Սմբատը զերի ընկաւ և զլիսատուեց Դուլինում: Նրա մարմինը բերէն Օձուն և ամփոփեցին եկեղեցու մօտ, ուր մինչև այժմ էլ կանգուռ է մահարձանը *):

ձուտով հայաստանն ենթարկուեց Յուսուպին, բացի Գուգարքի մի քանի անմատչելի տեղերը, ուր այդ ժամանակ թաք էր կենում Սահակ Սիսակեանը:

Սմբատի մարտիրոսական մահից յետոյ, նրան յաջորդեց նրա որդին՝ Աշոտ Երկաթը: Սա շուրջն հաւաքելով իւր քաջերին, սկսեց հալածել հայաստանից արաբներին և 914 թուին մաքրելով Գուգարքը նրանցից՝ յանձնեց նախկին կառավարիչներին—Վասակ և Աշոտ Կրնթուներին: Ապա անցնելով Թիֆլիս և Ուտի, կրկին եկաւ Տաշիր, որ իմանալով, որ Կողբոփորում (Աղստաֆա) դեռ ևս մնացել են արաբներ, շտապեց նրանց ևս դուրս քշելու: Բայց երկար չտևեցին Աշոտ Երկաթի յաջողութիւնները. նախարարները թողին նրան և սկսեցին միմեանց դէմ կռիւներ վարել: Երկիրը մնաց անպաշտպան: Այդ ժամանակ, այն է 917 թուին, նորից Յուսուպի զօրքերը մտան հայաստան, և աւերելով երկիրը՝ բնակիչների մեծ մասին գերի տարան Յուսուպի մօտ, որ անգթաբար զլիսատել տուեց հաւատը չուրացողներին: Այսպէս զլիսատուեց մի 17 տարեկան զեղեցիկ երիտասարդ Գուգարքից, Միքայէլ անունով, որ չկամեցաւ մահմեդականութիւն ընդունել: Հայաստանեաց եկեղեցին միւս մարտիրոսների հետ քիչատակում է նաև այս Միքայէլին:

Այս միջոցին հայաստանի հարևան ազգերը՝ արխաղներն ու Կովկասեան լեռները բնակիչները, ինչպէս և իրենք Գուգարքի և Ուտի գաւառի հայերը, օգտուելով հայաստանի անիշխանութիւնից, սկսեցին թալանել ինչպէս հայաստանի անպաշտպան գաւառները, այնպէս և մէկը միւսին: Եկանատես մատենագիր Յովհաննէս կաթուղիկոսի ասելով անհնարին էր այդ ժամանակներում անցնել Գուգար-

*) Տես Օձունի խաչդոնտ եկեղեցու նկարագրութեան մէջ:

քով և Ուտիով. թալանում էին ամէն բոլոր և կրակի մատնում տըներն ու կալքերը. Այս բոլորի հետեանքն եղաւ սով և երկրի աւերումն:

Այս միջոցին Աշոտից կարգուած Գուգարքի Վասակ և Աշոտ Գնթուռնի կառավարիչները Գուգարքի բնակիչներին ապստամբեցրին թագաւորի դէմ և 921 թուին իրենց անկախ հրատարակեցին: Աշոտ Երկաթ թագաւորն իւր եղբայր Երասի և ուրիշ նախարարների հետ մտաւ Գուգարք և պաշարեց Ճամշուղէ ամրոցը, ուր թաքնուած էին Գնթուռնի նախարարները: Պաշարումն անյաջող անցաւ. թագաւորական զօրքի պաշարը հատաւ և Աշոտ ստիպուեց բաց թողնել իւր զօրքը շրջակայքը ուտեստ գտնելու, իսկ ինքը 250 մարդով հեռացաւ Ասուրէտ *): ամրոցը, Վասակ և Աշոտ Գնթուռնիները տեսնելով, որ Աշոտ թագաւորը մեկնեց իրենցից, ցրուեց զօրքերը զանազան գաւառներ և առանձին մնացել է Ասուրէտի մօտ, ծածուկ պատրաստութիւններ տեսան, մօտ չորս հազար մարդ վարձեցին Կովկասի լեռնականներից և Թիֆլիսի զօրքերից և յանկարծակի յարձակուեցան Աշոտ թագաւորի վրայ:

Աշոտ այսպիսի անակրնկալ յարձակման ենթարկուելով շուարեց, բայց չետոյ քաջացաւ, քաջալերեց իւր երկու հազար մարդկանց և ընկնելով սրանց վրայ, արիւրար որին սրէ անցկացրեց, որին զերի բռնեց. ապա անհաւատների ականջներն ու գունչը կտրեց, իսկ քրիստոնեաներին մերկացրեց և արձակեց: Միայն Վասակը մի քանի մարդկանցով կարողացաւ փախչել և ամրանալ Ճամշուղտում: Այս ժամանակ Աշոտ թագաւորն իւր եղբայր Արասի հետ գնաց Տփլիսի մեծ իշխան և իւր սիրելի Գուրգէնի մօտ: Այստեղ ինքն իրեն եկաւ Վասակ Գնթուռնի և խնդրեց ներել իրեն: Աշոտ թագաւորն էլ ներողամիտ եղաւ և կրկին հաստատեց նրան իւր եղբայր Աշոտի հետ Գուգարքի վերականգու. Կարճ ժամանակից չետոյ Վասակի եղբայր Աշոտ Գնթուռնին օտարազգի թշնամիների դէմ վարած պատերազմում մեռաւ և այնուհետեւ միայն Վասակը տիրապետեց Գուգարքին:

Սակայն Վասակ նորից մտածեց ապստամբել Աշոտ Երկաթից, անձնատուր եղաւ արխազաց Գուրգէն մեծ իշխանին և խոստացաւ յանձնել նրան իւր ամրոցը, միայն թէ նա ևս տայ իրեն մի ուրիշ ամրոց իւր երկրի մէջ. Գուրգէն այս յետկարի համաձայն պահանջեց նրանից բերդը, և Վասակ յանձնելով բերդը իւր մի քանի ազգականների, գնաց Գուրգէնի մօտ, որ արդէն զօրքն առած դէպի իրեն էր գալիս. նրան պատահելով՝ Վասակը միացաւ նրան և եկաւ չետ, դէպի ամրոցը: Բերդապահները զարմանալով Գուրգէնի աջգլխէս արագ

*) Այժմ կոչուում է Աղզոր. Ախալցխայի մօտ է:

վերադառնալու վրա, կասկածեցին և բաց չարին դուռը, այլ խնդրեցին, որ թող տա միայն Վասակին ներս մտնելու և ապա նրա հաւանութեամբ կարող են չանձնել բերդը, որովհետեւ, ասում են, մենք իրաւունք չունինք առանց նրա հրամանի բերդը մինին չանձնելու: Գուրգէնը պնդելով իւր ասածի վրա, կամենում էր պատերազմով առնել բերդը:

Այս տեսնելով բերդագահները շտապով պատգամաւորներ ուղարկեցին Աշոտ թագաւորի մօտ և լմացքին նրան եղելութիւնը: Նա էլ զօրքն առած շտապով եկաւ այդտեղ, Եւ երբ Գուրգէնը լսեց, թէ Աշոտը գալիս է, շտապով փախաւ անտեղից, տանելով իւր հետ և Վասակին: Պահապանները տեսնելով Գուրգէնի փախուստը, Աշոտի առաջն էլ բաց չարին դուռը և ասացին, թէ չեն կարող ոչ ոքի ընդունել, քանի որ Վասակը իրենց մօտ չէ:

Աշոտը այս բանի վրա զայրացած սլաշարեց ամրոցը և չարմար ժամի էր սպասում այն առնելու: Այս պատճառով քաղաքացիները թշնամացան Աշոտի հետ:

Եւ որովհետեւ այդ ամրոցը յետեից ծածուկ դուռն և անխուշ ճանապարհ ունէր, ուստի անտեղից Գուրգէն իշխանը մի պատգամաւոր ուղարկեց ներս և ծանր երդումով խոստացաւ նրանց տալու Վասակին, եթէ չանձնեն իրեն ամրոցը: «Եւ ես, ասում է, քշելով այստեղից Աշոտին, կազատեմ ձեզ բոլորիդ նրանց, ապա թէ ոչ նա կը կոտորէ բոլորիդ և ես էլ կ'սպանեմ Վասակին»: Այդ ժամանակ բերդապահները փախենալով, թէ մի գուցէ չզիջանին Գուրգէնի խնդրին, նա չիրաւի սպանէ Վասակին, վերադարձին պատգամաւորին և խնդրեցին Գուրգէնին, որ զօրք ուղարկէ, տիրէ բերդին և հալածէ անտեղից Աշոտ թագաւորին: Գուրգէն այս խոստումը առնելով քաղաքացիներէց, երեք հարիւր մարդ ուղարկեց, որոնք այդ գաղտնի ճանապարհով ներս մտնելով, սկսեցին կոտորել բերդապահներին: Եւ երբ այս տեսան բերդի բնակիչները՝ պահուեցան, և վերնաբերդը բարձրանալով՝ սկսեցին կըռուել Գուրգէնի զօրքի հետ, աշխատելով դուրս քշել նրանց բերդից:

Իսկ Աշոտն այս մասին ոչինչ չգիտենալով, կարծում էր, թէ ամրոցի միջի մարդիկն են միմեանց կոտորում: Եւ որովհետեւ նա չէր կարող կռուել բերդի մէջ եղողների հետ, որովհետեւ պարիսպը լանգարում էր, ուստի և սկսեց կռուել վերնաբերդի մէջ եղողների հետ և շատ նեղում էր նրանց, այնպէս որ նրանք չէին կարողանում այլ ևս կռուել Գուրգէնի զօրքի դէմ: Ուստի սրանք սկսեցին բոլոր ձայնով աղաղակել և ասել Աշոտին, թէ Գուրգէնի զօրքերը բերդի մէջ են և իրենք նրա համար են կռւում և ոչ ուրիշի:

Երբ լսեց այս Աշոտը, շատ զարմացաւ և կանչեց նրանց թէ,

եթէ ինձ համար էք պատերազմում, ինչի՞ չէք բաց անում բերդի դուռը, որ ես էլ ներս մտնելով հեշտութեամբ կարողանանք վերջացնել պատերազմը, և ես վարձատրեմ ձեզ, ինձ համար պատերազմելու համար: Եւ երբ բացին դուռը, Աշոտի զօրքերը ներս մտան և մի ակնթարթում ձերբակալեցին Գուրգէնի զօրքը: Եւ որովհետեւ նրանք կապանքների մէջն անգամ լուռ չէին կենում, և վատ էին խօսում Աշոտի մասին, ուստի և Աշոտ հրամայեց հանել նրանց աչքերն և կտրել նրանց ականջներն ու դուռնէրը և այնպէս ալ ձակել Գուրգէնի մօտ:

Այսպիսով Աշոտ Երկաթը նորից հպատակացրեց իրեն Գուրգէնին: Սակայն այս ազատասէր երկիրը բոլորովին չընկճուեցաւ և կարճ միջոցից յետոյ, Աշոտ Ողորմածի ժամանակ նորից անկախութիւն ձեռք բերեց և առանձին թագաւորութիւն կազմեց, Կիւրիկեան հարստութեամբ:

ԿԻՒՐԻԿԵԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹԻՒՆ

Կիւրիկեան թագաւորութեան հիմնադիր համարւում է Աշոտ Ողորմածի կրտսեր որդի Գուրգէնը կամ Կորիկէ Ա. որ հօր մահից յետոյ ժառանգեց Յաշիրը, Կայեան, Կայծոն, Խոշոռնի, Խոռակերտ, Բաղկերտ և ուրիշ անուանի բերդեր: Մինչդեռ իւր աւագ եղբայր Սմբատ Բ. թագաւորում էր Անիում, սա իրեն թագաւոր հրատարակեց (982 թ.) և սկսեց առանձին դրամ կտրել, որոնցից մի հատ Խուդաբաշեվը նուէրել է Պետերբուրգի Ասիական թանգարանին: Այս դրամը առաջին անգամ նկարագրել է Մ. Բրոսսէն իւր «Monographie des monnaies Arméniennes» (S. Petersbourg 1839). և յետոյ յանդուան իւր «Numismatique générale de l'Arménie» (Paris 1859 թ.) աշխատութեանց մէջ: Սա պղնձից է, առաջն երեսում տեսնւում է Յիսուս Քրիստոսի անդրին, ամբողջ դէմքով, զլխի շուրջը ճաճանչ և ձեռին մի գիրք՝ հռոմեական օրէն՝ Աւետարանը բռնած. զլխի երկու կողմում ՅՍ ՔՍ է գրուած, վերեւը կրճատման պատիւ: Միւս երեսում որոշ կարգացում է միայն

+ ՏՐ ՈԳ

ՆԻ ԿՈՐԻԿ

Ի ԿՈՐԱ...

Ա...

այսինքն ՏԷՐ օգնեա Կորիկի կոր... .

Բրոսսէ, այս դրամը Կորիկէ առաջինինն է համարում, որովհետեւ «որա ձեւը միանգամայն չիշեցնում է Թամարի հայր Գէորգիի և Գի-